

ГРОМАДЯНСЬКО-ПОЛІТИЧНА ПОЗИЦІЯ ВОЛИНСЬКОГО ТА ПОДІЛЬСЬКОГО РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА У ПОЛЬСЬКИХ ПОВСТАННЯХ 1830-31 ТА 1863 РОКІВ

Протистояння між російським самодержавством і римо-католицьким духовенством посилилося після Листопадового повстання 1830-1831 років. На території Волині та Поділля, які у XIX столітті були у складі Російської імперії, Римо-Католицька Церква була суттєвою перешкодою на шляху проведення російським урядом політики русифікації та уніфікації приєднаних територій. З кінця XVIII століття було здійснено низку заходів з метою поставити Римо-Католицьку Церкву під безпосередній контроль царської влади, однак активізувати цей процес самодержавству вдалося після поразки Листопадового повстання. Римо-католицьке духовенство виконувало не лише релігійні функції. Воно мало достатньо ресурсів для збереження національної ідентичності поляків. Тому громадянсько-політична позиція волинського та подільського римо-католицького духовенства протягом XIX століття, особливо в роки польських повстань, впливала на громадсько-політичне життя регіону загалом.

Історіографія даної проблематики представлена працями як українських, так і польських дослідників. На сучасному етапі історію Римо-Католицької Церкви вивчають Е. Зваричук та Ю. Хитровська, які у своїх працях в т.ч. торкаються проблем, пов'язаних із Листопадим та Січевим повстаннями. Е. Зваричук проаналізував діяльність єпископів Подільської римо-католицької дієцезії в першій половині XIX століття [1]. Ю. Хитровська висвітлила участь римо-католицького та православного духовенства Правобережної України в польському національно-визвольному повстанні 1863-1864 рр. [2]. Серед польських дослідників варто виділити дослідження Я. Зьолека про патріотичну позицію духовенства в часи повстання 1830-1831 років [3]. Оцінка Листопадового повстання Ватиканом проаналізована о. М. Живчинським [4, 5]. Проте вивчення громадянсько-політичної позиції волинського та подільського римо-католицького духовенства під час двох повстань, Листопадового та Січевого, не було темою окремого наукового дослідження.

Мета даного дослідження – встановити особливості ставлення і міру залученості римо-католицького духовенства Волині та Поділля до польських повстань 1830-1831 і 1863 років.

У результаті поділів Речі Посполитої кінця XVIII століття поляки були позбавлені централізованої суверенної держави, але водночас посилилась національна ідея, яка втілювалась у прагнення відродити Велику Польщу у кордонах до 1772 року. Тому протягом

XIX століття робилися спроби реалізувати цю ідею. З іншого боку, Римо-Католицька Церква поступово втрачала свій колишній вплив у регіоні, що і перетворило її на базу опозиції до влади. В. Павлюк опозиційність РКЦ пояснює кількома причинами: по-перше, політичним, економічним, морально-духовним тиском царизму та російського православ'я на Церкву; по-друге, громадянським патріотизмом, який охопив переважну більшість священнослужителів і знаходив свій прояв у прагненні відродити Річ Посполиту [6]. Саме те принизливе становище, в якому опинилась Католицька Церква, і перетворило її з релігійного на релігійно-політичний інститут тогочасного суспільства.

Важко переоцінити роль католицького духовенства у розгортанні як Листопадового, так і Січневого повстань у XIX столітті. Звичайно, серед повстанців, які зі зброєю відстоювали свої політичні переконання, священників було обмаль. Проте їхні проповіді переконували селян підтримувати повстання. Костели і монастирі використовувалися для переховування повстанців та їхньої зброї.

Аналіз документальних даних дав можливість для В. Павлюка зробити висновок про те, що до повстання 1830-1831 рр. були причетні 64 католицьких, 31 уніатських і 7 православних священників. 33 з них боролися у повстанських загонах із зброєю в руках (20 римо-католиків і 13 греко-католиків). Це складало 2,5 % від загальної кількості повстанців [6, с. 141].

На Поділлі римо-католицькі священники Кам'янецької дієцезії були активні під час Листопадового повстання. За підрахунками українських дослідників Л. Баженова, Л. Обушенової та польських Т. Лепковського, М. Згорняка участь у повстанні взяло 2522 особи, з них 2126 – із зброєю в руках. Можна спробувати вирахувати, скільки з них було римо-католицького духовенства, виходячи з того, що на початок 1830-х років на Поділлі працювало 284 ксьондзів і 120 монахів. Згідно звітів подільських урядових установ та військово-слідчих комісій, активну участь у боротьбі взяло понад 30 священників, тобто 7,9%. 7 римо-католицьких священників було заарештовано, з них 5 було засуджено і відправлено етапом у глиб Російської імперії, а 2 залишились під суворим наглядом поліції. Ці підрахунки є приблизними, оскільки подільський губернатор Ф. Луб'яновський у своєму звіті зазначав, що можна вважати, що у повстанні взяли участь усі без винятку римо-католицькі священники та монахи Поділля [1, с. 30-31].

Е. Зваричук довів, що католицьке духовенство на Поділлі стало однією з рушійних сил польського повстання 1830-1831 рр. (взяло участь 7,9% католицьких священників, або 1,4% від загальної кількості подільських повстанців). Священники РКЦ на Поділлі, у період між польськими повстаннями, активно допомагали польській меншині краю втілити в життя

власні патріотичні задуми (священики взяли активну участь у діяльності Союзу польського народу, об'єднанні «Віра, Надія, Любов» та інших конспіративних осередках) [7, с. 12].

Луцько-житомирське римо-католицьке духовенство теж не могло стояти осторонь подій 1830-1831 років. Духовенство Волині брало відносно активну участь у повстанні: 34 римо-католики, 32 греко-католики, 5 православних. Нижче римо-католицьке духівництво по-різному ставилося до повстання: багато священиків старшої генерації заохочували населення до повстання, але матеріальних пожертв не складали. Частина була налаштована неприхильно, навіть вороже. Молодше покоління священиків активно залучалися до повстання, особливо ченці (насамперед – піари) [8].

Важливими опорними пунктами повстання були монастирі. Маючи значні маєтки, а у зв'язку з цим – грошові та продовольчі ресурси, коні, необхідні матеріали, ченці активно допомагали повстанцям, самі вели збір коштів на користь повстання серед населення. Як зазначали самі учасники подій, монастирі рівною мірою зі світськими центрами були пунктами збору повсталих і базами їхніх подальших операцій, забезпечували повстанські тили [4, с. 121]. Зокрема, як впливає із листа від 11 вересня 1831 року волинського губернатора до київського військового губернатора і волинського та подільського генерал-губернатора В. Левашова, почаївські ченці постачали військовий загін шляхтича Юрія Двірницького грішми, кіньми, хлібом. Ченці Домбровицького римо-католицького піарського монастиря теж надавали матеріальну допомогу повстанцям. Наступного дня, 12 вересня 1831 року, подільський губернатор у листі до В. Левашова повідомив, що влітку 1831 року було виявлено вогнепальну і холодну зброю у Летичівському домініканському костелі. Це дало привід уряду закрити костел та арештувати кілька духовних осіб. Характерно, що подільський губернатор запевняв у своєму листі, що крім Летичівського домініканського костелу, жоден інший монастир чи костел в Подільській губернії не брав безпосередньої участі у повстанні [9, с. 158-160].

У перебігу повстання важливим було те, що римська курія не підтримала цієї акції. Більше того, папа Григорій XVI засудив польське повстання 1830-1831 років. У лютому 1831 року він адресував польським єпископам послання, в якому зазначав: «Церква ненавидить шум зброї та заколоти; все, що порушує спокій держави, суворо заборонено божим слугам, бо ж Бог – Творець світу і з'явився, щоб принести на землю мир». Поява цього послання була зумовлена кількома чинниками. А саме, наприкінці XVIII століття під час Великої французької революції поляки були на стороні якобінців, потім – підтримували Наполеона, пов'язуючи із ним надію на відновлення незалежної Польщі. Польському суспільству були притаманні лібералізм та антиклерикалізм, що не могло бути позитивно сприйняте Ватиканом. Інформацію про перебіг Листопадового повстання римська курія отримувала від

віденського нунція Гуго Спіноли, який не орієнтувався у ситуації, оскільки володів лише обмеженими відомостями, наданими австрійськими військовими та дипломатами. Г. Спінола писав у Ватикан: «Радію, що польський клір – що є природнім – не лише не взяв участі у бунтівних рухах, але і протиставився їм так, що до цього часу не дозволив відкрити костелів» [4, с. 73-121].

Іншим важливим фактом було те, що керівництво повстанням не особливо турбувалося про підтримку Ватиканом. Якщо поєднати це із нестабільним становищем Римо-Католицької Церкви у Російській імперії та світі загалом, а також відсутністю достовірної інформації про події на теренах імперії, то можна вважати закономірністю видання 9 червня 1832 року папою римським Григорієм XVI енцикліки «Cum primum». У ній Листопадове повстання розцінене у світлі тогочасних політичних відносин як бунт проти законної влади [5, с. 12-74].

Спробуємо проаналізувати, наскільки реакція римо-католицьких єпископів узгоджувалась із позицією Ватикану у питанні оцінки Листопадового повстання.

Архієпископ К. Цецішовський, відповідно до своєї посади, осудив польське повстання. На даний час існує кілька точок зору на умови появи пастирського листа К. Цецішовського із засудженням Листопадового повстання. Матвій Лорет відносно 1830 року називає архієпископа неосудним через хвороби, втрату зору. Тому, на його думку, К. Цецішовський не міг бути автором пастирського листа. Дослідник вважав за можливе, що пастирське послання склав М. Пивницький, який був секретарем і правою рукою архієпископа [10]. Ігнатій Хжановський, захищаючи пам'ять Каспера Цецішовського, відзначив, що архієпископ був старою людиною і сліпим, тому пастирський лист був справою каноніка Михайла Скерневського, який після цих подій покінчив життя самогубством [11]. Ян Зьолек зазначав, що архієпископ під час розгортання повстання помер, а керуючий після нього архідієцезією Ян Щит не був прихильником збройного повстання [3, с. 81-84].

Єпископ Луцько-Житомирської дієцезії М. Пивницький не вчинив жодних дій, згідно яких можна було б судити, що він підтримує повстання. На початку ХХ століття М. Живчинський у праці «Ватикан щодо Листопадового повстання» зазначав, що єпископ М. Пивницький був боязливим та повністю підлеглим російському уряду, тому не варто було сподіватися від нього жодних симпатій до повстанців [4, с. 12-74].

Кам'янецький єпископ Ф. Мацкевич відстоював своїх священників, яких переслідували за участь у Листопадовому повстанні. Наприклад, він звернувся із клопотанням до губернської влади не поширювати відомості про антиурядові виступи таких священників: М. Іларі з м. Янова, А. Миксевиця з м. Кам'янець, Ф. Лукашевича з м. Криве Озеро. Клопотання було підтримано; не проводили допитів священників у поліцейських відділках, а влада визнавала вирoki, винесені самим єпископом. Е. Зваричук у статті «Єпископи

Подільської римо-католицької дієцезії (кінець XVIII – середина XIX ст.)» робить висновок про те, що Ф. Мацкевича сприймали як виваженого єпископа. Влада ставила його в приклад іншим римо-католицьким єпископам. Проте не усім священикам допомогла протекція єпископа. Промову проскурівського ксьондза Замблудовського було визнано антидержавною: він називав поляків вигнанцями і закликав долучатись до боротьби за свободу, за що його етапом було відправлено до м. В'ятки [1, с. 31].

Римо-католицький клір у 30-ті роки XIX століття, вже після придушення польського повстання 1830-1831 років, продовжував чинити опір політиці російського царату, сподіваючись на відродження незалежної Польщі. Звичайно, це було аргументом російському самодержавству на користь того, що утиски проти РКЦ слід далі продовжувати, аж до повної ліквідації Церкви.

Виконуючи розпорядження уряду, 24 травня 1833 року київський військовий губернатор і волинський та подільський генерал-губернатор В. Левашов видав спеціальне розпорядження про нагляд за католицькими священиками і про цензуру їхніх проповідей. Цим розпорядженням цивільні губернатори були зобов'язані видати негласні циркуляри, згідно із якими міська й земська поліція мали взяти під свій нагляд всі богослужіння у римо-католицьких та уніатських храмах і з'ясувати, чи не виголошуються там проповіді, які містять підозрілі висловлювання щодо політичних подій у країні і одразу ж повідомляти про такі випадки.

Внаслідок цих актів таємний нагляд за католицьким духовенством був встановлений по всій території Правобережної України. Інше завдання, яке стояло перед владою, це змусити духовенство виголошувати під час богослужінь такі за змістом проповіді, які б відповідали політичним намірам уряду. Для реалізації цього завдання міністр внутрішніх справ підтримав пропозицію, відповідно до якої римо-католицькі єпископи мали розробити і надрукувати необхідним накладом «благодійні» проповіді для їх розсилання до парафіяльних священиків. 24 липня 1833 року київський, волинський і подільський генерал-губернатор розіслав відповідні повідомлення до губернаторів. У них зазначалося, що слід відійти від практики виголошення парафіяльними ксьондзами власних проповідей, що проповіді мають бути перевірені цензурою. Зверталася увага навіть на те, якими рухами, чи яким тоном голосу має супроводжуватися проповідь. Ці приписи були реалізовані Кам'янецьким єпископом Ф. Мацкевичем [12, с. 34-35].

Чинність урядового указу від 1831 р. «Про доставляння повідомлень парафіяльними священиками про напрямок думок і дії своїх парафіян і поляків» була підтверджена в 1833 році, оскільки місцеві православні священики й чиновники повідомляли київського військового губернатора і волинського та подільського генерал-губернатора В. Левашова про

«неблагонадійність» католицьких священиків і ченців. Так, волинський єпископ Іннокентій в листі генерал-губернатору В. Левашову від 11 грудня 1833 року повідомляв, що одержав інформацію від священика м. Клевая Рівненського повіту, Ісідора Метельського, нібито в Бердичівській друкарні ксьондзів кармелітів друкуються різні «не благодійні книжчини». За його словами ними зачитується польське юнацтво. Генерал-губернатор розпорядився негайно закрити друкарню [9, с. 173].

Політично-патріотична діяльність римо-католицького духовенства активізувалася у XIX столітті ще раз у 1863 році. Цього року була зроблена ще одна спроба відновити Річ Посполиту – незалежну і в кордонах до 1772 року. Початки Січневого повстання 1863 року можна пов'язувати із маніфестаціями патріотичного змісту, які відбувалися напередодні на різних територіях, у т.ч. на Правобережжі. Ю. Хитровська подає такі цифри стосовно маніфестацій, у яких брали участь римо-католицькі священики та монахи: у 1861 році у Київській губернії відбулося 97 маніфестацій, у Волинській – 142, у Подільській – 21 маніфестація. Таким чином, згідно поліцейських рапортів, відбулося 260 польських патріотичних акцій за участі римо-католицького духовенства. Проте офіційні дані не відображають реальної ситуації, оскільки стосуються 75 із наявних 244 костелів. У цих 75 костелах такі маніфестації відбувалися неодноразово, тому потрапили під пильний нагляд поліції. В інших костелах маніфестації такого характеру відбувалися по одному разу. Тому реальна цифра зростає, згідно Ю. Хитровської до 429 [2, с. 279-281].

Підготовкою повстання в Царстві Польському з червня 1862 року займався Центральний національний комітет, в діяльності якого визначна роль належала Я. Домбровському, З. Падлевському та Б. Шварцу. У Правобережній Україні діяв Провінційний комітет. Соціальну основу повстанців склали дрібна, середня та велика шляхта, службовці, студенти, ремісники, військові та селяни, духовенство. Їх об'єднувала одна ідея – відродження Речі Посполитої в кордонах до 1772 року. Приводом до початку збройного виступу поляків стало проведення в Царстві Польському в жовтні 1862 року рекрутського набору. В ніч з 10 на 11 січня 1863 року на заклик Центрального національного комітету повстанці атакували царські гарнізони. Повстання поширилося по всій території Царства Польського, а згодом охопило литовські, білоруські та українські землі: на півночі Київської губернії (Біличі, Бородянка) діяв загін повстанців на чолі з В. Рудницьким; у Волинській губернії (у районі Житомира, Любара, Полонного, Мирополя) – загін під командуванням Е. Ружицького.

Правобережне римо-католицьке духовенство підтримало Січневе повстання. Звичайно, враховуючи ситуацію, залученість у повстання була меншою, аніж у 1830-1831 роках, що було пов'язано із 30-річними репресіями з боку російського уряду, які послабили РКЦ,

передусім економічно. В основному духовенство займалося пропагандистською діяльністю. Наприклад, коли загін Е. Ружицького вступив в м. Полонне, біля місцевого костелу повстанців зустрів з іконою Божої матері ксьондз Гарнавський, який виголосив перед ними патріотичну проповідь. Після цього повстанці розірвали портрет імператора Олександра II, увірвалися у волосне правління, знищили там усі книжки і папери й розташувалися у передмісті Полонного – Мар'яне [2, с. 281-288].

Січневе повстання 1863 року поширилось і на територію Поділля. Е. Зваричук участь подільського римо-католицького духовенства у подіях 1863-1864 років вважає більш активною за участь місцевої польської шляхти. У квітневому номері «Щорічника католицького» за 1863 рік писалося, що «польське повстання є бій Божий, і що кожен віруючий католик повинен вважати, що розпочата боротьба є справа не тільки патріотична, а й релігійна».

Через географічне розташування залучення до Січневого повстання на Поділлі мало свою специфіку. Священики не мали змоги активно включитися у збройну боротьбу, тому основною для них була пасивна опозиція російській владі. Вони дозволяли місцевій шляхті у костелах проводити антиурядові демонстрації. Протягом січня 1863 – вересня 1864 років на Поділлі відбулося 30 широкомасштабних акцій релігійного протесту за участі священиків. У серпні 1863 року серед ксьондзів поширювався лист генерального комісара капучинів в Царстві Польському П. Шиманського. У листі містився заклик до духовенства роз'яснювати парафіянам основи боротьби із самодержавством. Повітові урядники повідомляли, що частина ксьондзів виконувала заклик і вела роз'яснювальну, агітаційну роботу серед місцевого населення [1, с. 54-55].

Активним діячем Січневого повстання був немирівський ксьондз Е. Ключевський. У 1864 році у м. Немирів був викритий народний уряд, один із центральних осередків польського руху на Поділлі і саме Е. Ключевський був одним із діячів даного осередку. Він у навколишніх селах проводив зустрічі і вів бесіди на патріотичні теми із місцевою польською шляхтою та українськими селянами, збирав грошові внески. У грудні 1864 року його було заарештовано, а наступного року винесено вирок: заслання на 10 років до Сибіру.

Подільські римо-католицькі священики вели активну пропагандистську роботу на користь повстанців не лише на території власної дієцезії. Керівник Житомирського поліцейного відділку мав відомості про те, що ксьондз миньковецького костелу Подільської губернії Храпевич закликав до участі у повстанні волинську шляхту. Разом із місцевим ксьондзом Кожуховським він займався справою зберігання зброї у єпископській каплиці та здійснював агітацію селян.

Е. Зваричук, спираючись на дані В. Зайцева, подає такі цифри стосовно участі римокатолицького духовенства Подільської дієцезії у Січневому повстанні 1863-1864 років. Загалом напередодні повстання у дієцезії виконувало душпастирські обов'язки 57 монахів, 150 ксьондзів. 15% з них (31 особа) брали участь у повстанні (загальна кількість учасників повстання у Подільському краї – 397 осіб). Вони отримали такі покарання: 11 заслано до Сибіру або відправлено під суворий нагляд у різні монастирі, 16 залишилося під наглядом місцевої поліції, 2 отримало попередження, 3 знаходилося в розшуку [1, с. 55-56].

На думку о. Я. Кані, доля Січневого повстання у великій мірі залежала від селян, яких для повстання могли закликати католицькі священники, яким довіряла шляхта [10]. Тому придушуючи польське Січневе повстання, самодержавство намагалося одночасно розпалювати національно-релігійну ворожнечу між українськими селянами та поляками. Щоб відвернути увагу селянства від польського повстання уряд видав накладом у 10 тисяч примірників брошуру «Бесіда із руським народом, що мешкає у Західному та Південно-Західному краї Росії» з поясненням прав та обов'язків селян згідно реформи 1861 року. Волинський архієпископ Антоній і Київський митрополит Арсеній поширювали цю брошуру серед священників, які читали і роздавали її своїм парафіянам. Але дуже швидко духовенство змушене було її вилучити, адже селяни зрозуміли зміст брошури по-своєму і відмовлялися виконувати встановлені урядом повинності [13, с. 214-215].

За ситуацією щодо повстання уважно слідкували у Ватикані. Інформація приходила із різних джерел і в різному висвітленні. Її надавали з Готелю Ламберт, від єпископів, особливо від познанського архієпископа Прилуцького, від світських осіб; від офіційних представників російського двору при Ватикані, від віденського нунція тощо. Доки польський рух мав легальний статус і проявлявся у вигляді патріотично-релігійних маніфестацій, Рим був до нього прихильним. Причин для такого толерантного ставлення до польських подій було багато. Задовольнити бажання Петербурга виступити проти повстання означало віддати РКЦ на ласку чи неласку самодержавства, який прагнув узалежнити Церкву від світської влади. Польський рух мав також прихильників на Заході, в т.ч. і у Ватикані. Однак політичні протистояння призвели до того, що Папа Римський у грудні на консисторії не став на сторону поляків, оскільки це б показало підтримку ним революції. Пій IX вважав, що достатньо сильно підтримав РКЦ у своєму листі до архієпископа Фіялковського від 6 червня 1861 року. Таким чином, Ватикан мав неоднозначну позицію. З одного боку, говорилося, що Апостольська Столиця не може засуджувати інших, якщо сама бореться за свободу. З іншого боку, апостольський секретар таємно дорікав священникам за бунтівні промови [14].

Після придушення польського повстання 1863-1864 рр. по відношенню до Римокатолицької церкви на Поділлі царизм вжив більш рішучих заходів. За царським

розпорядженням від 1865 року було скасовано Кам'янецьку римо-католицьку єпархію з подальшим приєднанням її до складу Луцько-Житомирської, закрито католицьку духовну семінарію та здійснено інші репресії щодо латинського кліру. Втративши єпархію, подільське римо-католицьке духовництво не припинило боротьби та політичного протистояння владним структурам. З цього часу деякі ксьондзи відмовлялися поширювати засади католицизму через низку підпільних польських шкіл, розглядаючи їх як застарілі методи боротьби та соціального протесту: вони перейшли до більш гнучкої агітаційної роботи серед місцевого українського населення. Окремі представники латинського кліру на Поділлі почали використовувати релігійно-духовні братства своїх парафіян для досягнення політичних цілей. Однак, спроба частини римо-католицького кліру політизувати їх діяльність не знайшла відчутної підтримки не тільки серед українського католицького населення, але й частини польської громади Подільського краю [7, с. 15].

Підсумовуючи, акцентуємо увагу на кількох моментах. По-перше, слід виокремити основні чинники, які зумовили участь загалом консервативного римо-католицького духовенства протягом ХІХ століття у двох повстаннях. Польський національно-визвольний рух для католицьких священиків Волині та Поділля був близьким за національним духом, адже переважна їх більшість були поляками за національністю. Тому вони самі були патріотично виховані, мали тісні родинні зв'язки із польською шляхтою. Відповідно, бажання відродити незалежність і могутність Речі Посполитої співпадало з їхніми політичними поглядами. Громадянський патріотизм не обмежувався відчуттями. Маючи суттєвий вплив на своїх парафіян, священики намагалися сформувати почуття громадянського патріотизму серед прихожан.

Інша причина участі римо-католицького духовенства у повстанських процесах пов'язана із статусом Римо-Католицької Церкви, який був іншим у той час, коли Волинь і Поділля були у складі Речі Посполитої. Натомість у складі Російської імперії Церква підпорядковувалася світській владі, а тиск на РКЦ здійснювала також Православна Церква, яка звикла домінувати у духовній сфері.

Саме ці чинники зумовили той факт, що значна частина римо-католицьких священиків стала діючою опозицією до самодержавства та православ'я: Римо-Католицька церква стала провідною ланкою польського опозиційного руху, наймогутнішою агітаційно-духовною частиною польського суспільства, коли значна частина римо-католицького духовенства Поділля і Волині були не лише священиками, а політичними, активними громадськими діячами, які доступними їм засобами боролися проти влади російського самодержавства.

1. Зваричук Е.О. Єпископи Подільської римо-католицької дієцезії (кінець XVIII – середина XIX ст.) / Е. О. Зваричук ; Інститут історії України НАН України. Центр дослідження історії Поділля, Кам'янець-Подільський держ. ун-т. – Кам'янець-Подільський : ПП Зловейко Д.Г., 2007. – 64 с.
2. Хитровська Ю.В. Участь римо-католицького та православного духовенства Правобережної України в польському національно-визвольному повстанні 1863-1864 рр. / Ю.В. Хитровська // Збірник наукових праць «Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»». – Вип. 3. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. – С. 279-288.
3. Ziolek J. Patriotyczna postawa duchowieństwa w czasie powstania 1830-1831 roku // Duchowieństwo a powstanie listopadowe. – Roczniki Humanistyczne. – Т. XXVIII. – Zeszyt 2. – 1980. – S. 79-103.
4. Ks. Żywczyński M. Geneza i następstwa encykliki «Cum primum» z 9 VI 1832: Watykan i sprawa polska w latach 1830-1837. – Warszawa, 1935. – 224 s.
5. Ks. Żywczyński M. Watykan wobec powstania listopadowego. – Kraków, 1995. – 140 s.
6. Павлюк В. В. Римо-Католицька Церква в суспільному житті Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст. // Збірник наукових праць «Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»». – Вип. 4. – С. 138-145.
7. Зваричук Е. Римо-Католицька Церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти : Автореф. дис.. канд. іст. наук / Е. Зваричук ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2005. – 17 с.
8. Вр Urban W. Stolica Apostolska wobec rządów zaborczych i spraw polskich // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – т.ІІ: 1764-1945: Cz. 1: 1764-1918 / pod red. ks. В. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – S. 379-388.
9. Хитровська Ю. В. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства) : Дис... канд. іст. наук. 09.00.11 - релігієзнавство / Ю. В. Хитровська ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 215 с.
10. Loret M. Kościół katolicki w początku panowania Aleksandra I (1801-1815). – b.m., 1900. – 29 s.
11. Chrzanowski I. W obronie sponiewieranej czci metropolity Kaspra Cieciszowskiego. – Lwów, 1936. – 7 s.
12. Хитровська Ю. В. Організаційно-правове становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці ХУІІІ – на початку ХХ ст. / Ю. В. Хитровська //

Сторінки історії. Збірник наукових праць. – Вип. 30. – К. : ІВЦ Видавництво «Політехніка», 2010. – С. 26-42.

13. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Г.И. Марахов. – Киев, 1967. – 260 с.
14. ks. dr Kania J. SCJ Stosunek Rzymu do powstania styczniowego (okres manifestacji patriotycznych) // Kościół katolicki na Litwie i Białorusi w XIX i XX wieku. – Rok III 1999. – Nr 1(4). – S. 81-109.
15. Хитровська Ю. В. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства) : Автореф. дис... канд. іст. наук / Ю. В. Хитровська ; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2001. – 19 с.